

“ԲՆԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆ”

Մինչև հիմա մեր ձեռք հասած և լոյս աշխարհ եկած մեր Գրչագիր հին մատենագրութեան սեռը եղեր է կրօնական և Պատմական:

Ունինք աս ու ան թանգարան—մատենադարաններում, կամ անհատներու մօտ՝ հարկւրներով գրչագիր Աստուածաշունչ, Աւետարան, Շարական, Կարեկ, Մաշթոց, Զաւոց, Քարոզգիրք, Յայամաւորք, Գանձարան, և քանի մը ցանցառ փշկարան, Վեցազարհակ ու Տաղարան:

Յարզ սակայն տեսած և ունեցած չենք բնական գիտարիւններու վրայ խօսող ունէ գրչագիր մատենան, որ հաճելի բերանփոխ մը դնէր մեր հին դպրութեան գրեթէ միասեռ կրօնաշունչ ամբողջութեան մէջ:

Պարագան նոյն է, կ'իտրհիմ:

Մինչև եօթնասնական թուականներուն, հայ և օտար ազգագիր—բանասէրներ յուսահատական սպասումէ մը լքուն՝ կը միտէին վճռելու թէ՛ Հայ Ազգը զուրկ եղած պիտի ըլլայ ազգային ժողովրդական դիւցազնավէպէ, կամ ազգային անգիր պատմութենէ: Սրուանձառեան ժամանակին հասաւ իր գրի առած և լոյս բնծայած « Սասունցի Դաւիթ » վէպը եկաւ փշրեց ատ ձախող վճիռը. և « անհաւատներին հաւատքի բերեց », ինչպէս կ'որէ Ս. Մանգինեան, (Համով—Հոտով, Յառաջարան Բ.):

Այսպէս ալ մինչև աս օր՝ բնական գիտութիւններու շուրջ ճառող, Հայ գրչագրութեան մը երեան չգալը՝ բանասէրներու կարծել տուեր է որ հին հայ միտքը զբաղած չէ այդ կարգի գիտութիւններով:

Պէտք է բարեշրջուի ատ յոռետես կարծիքը:

Ներկայ ձեռագիր բնագննութիւնը փաստ մը հայթայթած պիտի ըլլայ Հայ Միաբնէ ժամանակներէ ի վեր նաև Գիտական հարցերով զբաղած ըլլալու անդրանիկ պաշտպանողականին:

Անշուշտ մէկ գործը քաջառօնեան կար-

գը միայն կրնայ սեպուիլ. բայց գիտութեան մը գոյութիւնը միջաւայրի մը մէջ՝ ինքնին ապացոյց է թէ հետեղներ ունեցեր է ան, և ատորք բաւական թիւ մը կազմեր են հարկաւ, ու նոյն իսկ թողած ըլլալու են իրենց գործը շարունակող աշակերտներ:

Աւերմն աս գործը միակը չէ իր սեռին մէջ: Մենք ունեցած ըլլալու ենք ամբողջ գիտական մատենագրութիւն մը նաև՝ ծանօթ եկեղեցական մատենագրութեան հետ: Խողովութիւնը սա է միայն որ մենք կորուստ ենք ունեցեր ահազին թուով գրչագիր մատենաններու, որոնցմէ գոնէ մեծ մասի մը անկորուստ աւանդումը՝ պիտի կրնար պանծալի գրական անցեալ մը վաւերագործել: Հատուկօրոր խլեակներն աս կու լան...:

Մեր անգին գրչագրերու կորուստը մեծ է: Շատ թուով մատենաններ հուրի և հողի ճարակ են զացեր: Բայց տակաւին ճարակ կ'երթան անոնցմէ մաղապուր ազատուածները՝ աս ու ան գիւղի վանքի մէջ մատուռներուն փոշիին ու նայ շունչին. կամ անփնա մնացածները կ'մնան նաև անծանօթ, անլոյս, ի մութ ընծաւ յուսած...:

Մենք հիմա՝ եղած մէկին վրայ խօսինք:

Փոշիներու տակէ հանելով կորուստէ ազատելու մասին ոչ ոք ոչ դարձուցեր էր այն անձերէն՝ որոնց փոշեբոյր զբաւաւ ճառնոցին խոնաւ մէկ անկիւնը գտայ սոյն բնագննութեան ձեռագիրը:

Բարբախտաբար՝ գրչագիրը տախտակէ կողեր ունէր, որք պահպաններ էին թուութեան փոռումէ:

Գրչագիր « Բնագննութիւն » որ աս տողերը գրողին սեփականութիւնն է հիմա՝ ունի հետեւեալ կազմն ու կարգը.

Թուոր՝ 14(). էջ նշանակուած չէ:

Մեծութիւն՝ 16 11 · 2,5 հրմթ:

Գրութիւն՝ միասին, կապարագոյն երկու գիծի մէջ:

Գիր՝ նօտր:

Թանուր՝ սե, վերնագիրերն ու սկզբնա-

տառերը՝ խոշոր երկամագիւր, մերթ զաւրդազիր:

Տոյ՝ մեծ մասով 22, բայց 23 և 24 տողանի էջեր ալ կան:

Նիւր՝ նոսր, ճերմակ անփայլ թուղթ:

Հսկգումամը՝ մաքուր, ճաշակաւոր, մերթ լուսանցներուն վրայ կամ ստորէջ՝ յաւելումներ և մոռացոյթներ տեղաւորուած: Տեղ — տեղ կատարուած (մի և նոյն գրիչով ու թանաքով) սրբազրուութիւններէն կ'երեւի որ՝ հեղինակը գրելէն հոգ սրբազրական փորձէ մ'անցուցեր է իր ձեռագիրը:

Լուստեցադարդ՝ միայն մէկ տող կայ, նոյն սև թանաքով գրչագծուած:

Դատարկ րոպր՝ ընդ ամէն 14, որոնցմէ եօթը՝ Բնագննութեան սկիզբն է, հինգը՝ անոր վերջը (Բնագննութեան և Զեռնազրննութեան մէջտեղ), և երկուքը՝ զրքին (Զեռնազրննութեան) վերջը:

«Բնագննութիւն» ընդհանուր կոչումով վերցուած գիրքը՝ բաժնուած է բառէութեան երկու որոշ մասի:

Ա. Մասը՝ «Գիրք որ կոչի Բնագննութիւն բոլորի մարմնոյ մարդկայնոյ» է՝ «Արտագրեցեալ ի ճօան Պաթիսթեէ Պօռթայնոյ, և համառօտեցեալ ի Ֆրանչիսկուսէ Սթէլլուաթոյ, Թարգմանեցեալ ի Յովհաննիսէ Վարդապետէ Կոստանդինու Պրէսիցոյ... ևայլն»: Աս առաջին մասը կը կազմէ զրքին ամենաստուար բաժինը, և վախճանին՝ ունի գրուած այսպէս. — «Վերջ Բնագննութեան, ՌՃՂԶ Նոյեմ. Ա», (1196 | 551=1747՝ Նոյեմբեր 1):

Բ. Մասը «Գիրք որ կոչի Զեռնազրննութիւն, Շարարեցեալ ի Յովհաննիսէ Վարդապետէ, ի փառս մեծագոյն Աստուծոյ» կը կազմէ զրքին երկրորդ բաժինը և ինքնուրոյն հեղինակութիւն, ընդ ամէն 25 թուղթի մէջ սեղմուած: Ունի վեց (6) ձեռագրի ձևաւանկար՝ սև թանաքով, և ափագծեալներուն կոչումներովը, ու մէկ էջի վրայ ունի օրինակներ՝ ձեռքի իսպարուն՝ խառնուածքի համեմատ, անոնց անուններովը մէկտեղ:

Աս երկու զլիաւոր մասերուն կցուած է երրորդ բաժին մ'ալ, Զեռնազրննութեան

բաժինէն անմիջապէս յետոյ, նոյն հեղինակին գիրով ու նոյն թանաքով և հանգամանքներով: Ընդ ամէն եօթը (7) թուղթ գրաւող աս երրորդ բաժինը՝ աւարտած չէ սակայն և դատարկ ձգուած երկու թուղթները բաւական են հետեցնելու թէ զրքին հեղինակը ժամանակ ունեցած չէ լրացնելու յաւելուածական բաժինը: Ասոր առաջին էջին ճակատը կը կարդանք՝ «Գիրք որ կոչի Զեռնազրննութիւն, իրր ժողովեցեալ համառօտաբար յայլմէ», և անմիջապէս վարը գրուած է խոշոր ձևաւանկար մը՝ ձեռնադրական համադրական անուններովը:

Աս երրորդ մասին մէջէն թափած թերթեր կան:

Առաջինէն գատ՝ վերջին երկու «Գիրք» եւ թուական չունին:

Ոչ աւելի քան մէկուկէս դարու հնութիւն մ'ունեցող զրչագիր մը, — ան ալ մեծ մասով հետեղական, — այնչափ կարեւորութիւն պիտի չունենար ի հարկէ՝ եթէ մինչև հիմա մեզի ծանօթ կրօնապատմական զրչագիրներէն տարբեր սեռով մը չներկայանար: Աս պատճառով էր որ «Մայրենի Մամուլ» անուն պատկերազարդ ամսագրի մը խմորատիպ հրատարակութեան ձեռնարկելու՝ ելած անդրանիկ (1909 Մայիս) թիւին մէջ «Բրածոյ Էջեր»-ու կարգին՝ արտագրեցի զրչագրիս երկրորդ ինքնուրոյն մասէն առաջին մէկերկու գլուխները՝ պատկերներով մէկտեղ:

Նոյն ամսագրիս մասին Արտ. Յարու թիւնեան «Բիւզանդիոն»-ի մէջ (թիւ 3887, ԺԳ.րդ Տարի) գնահատական մը գրելուն՝ ծանրացեր էր մանաւանդ աս գիտական զրչագիրը կտորին վրայ: «Բրածոյ էջերու բաժնին մէջ — կ'զրէ ան — անակնկալը կ'ունենանք առնելու հին ձևապատկերներ մը ձեռագրին ընդօրինակութիւնը՝ պատկերներով: Գրքին առաջին մասին ընդօրինակութիւնը դժբախտաբար զանց առնուած է: Խիստ գոհունակ հետաքրքրութեամբ մը կ'նկատեմ թէ ամենաբարձր հնութեան այս գիտութիւնները, գուշակական գիտութիւնները, եթէ կարելի է

այսպէս անուանել, որոնց մէջ արդի դրական գիտութիւնը ճշմարտութեան լոյս մը հաստատելու ստիպուած կը գտնէ ինքզինքը, կրցած է զբաղեցնել նաեւ ժամանակին՝ հայ միտքը: Զեռնագննութիւնը (շատ ճիշտ ու ճաշակատու է ըսել ձեռնադննդի, փոխանակ ձեռնամալադարձ սխալ անուանակոչութեան): Թէ՛է միւս կողմէն առանձին անուանումներ գտնելու էր chirologieին որ ընդհանրապէս ձեռնարանութիւնն է, chiromancieին՝ որ ձեռքին մէջի զըձեռնուն գննութեան վրայ կը խօսի, և chirognomonieին՝ որ կ'ուսումնասիրէ ձեռքին ու մասններուն ձեւերը, և chiroséphieին՝ որ ձեռքի գիտութեանց իմաստասիրութիւնն է) ձեռնածուական բան մը չ'է: Ուշագրութիւն կ'հրաւիրեմ բոլոր անոնց՝ որոնց ձեռքը պատահաբար կրնան անցած ըլլալ occultismեօ, թաքուն գիտութեանց զանազան ճիւղերուն վերաբերեալ ձեռագիրներ: Անոնց գետեղումը գիտակից ձեռքերու մէջ, և ի հարկին հրատարակումը՝ թերեւ շատ ուշագրաւ գլուխ մը պիտի բանայ Հայ մտքին պատմութեան մէջ: Լսաւ իս, Զիթունի պէտքը չէ զանց քննէ զբքին նաեւ թարգմանածոյ մասին ի լոյս բնծայումը:

Ուրախալի է որ նոյն իսկ իմորատիպ հրատարակութեան մը մէջ ուշագրութեան առարկայ դարձաւ այս կերպով՝ փոշիներու տակէ հանուած գրչագիր Բնագրնութիւնը: Տարակոյս չկայ որ աս կարգի գիտական հարցերով և զբաղրութիւնով հետաքրքրուող հմուտ բանասէրներ պիտի յայտնեն իրենց կարծիքը ներկայ գրքի մասին, ու քննադատական ուսումնասիրութեան առարկայ ընել ուզեն:

Գրքին թարգմանիչն ու հեղինակը հանպիսացող Յովհաննէս Վարդապետ կոստանդնուպոլսեցին, որ երբեմն Ռիպակեան ալ կը կոչէ ինքզինքը, ծանօթ է մեզ Յովհաննէս Հովով անունով, և բաականութեամբ զբաղան աշխատութիւններ ունի: Ժիւրդ դարու հայ տպագրական գործին մէջ իր դերն ունեցեր է Յովհաննէս Հովով հայ կաթողիկ քահանան՝ թէ՛ իրր Հոռոմի կողմէ

գրանիչ նորարաց հայ տպարանին Ոսկան Երեսնեցու ի Մարտէյլ, և թէ՛ մի և նոյն ասոն իր թարգմանիչ և հեղինակ զանազան հոգեւոր գրքերու:

Յովհաննէս Հովովի տպագրուած աշխատութիւններէն կը յիշուին հետեւեալները:

1. «Պարտէզ հոգեւոր» (ազօթագիրք):
2. «Համահեռութեան Գրիտատար», (թովմաս կեմպացու գրուածքը):
3. «Զտուութիւն Հայկաբանութեան», (քերականութիւն):
4. «Համառոտ ճարտասանութիւն»:
5. «Խոկումն քրիստոնէական»:
6. «Խոստովանարան կամ Ամբաստանարան ըստ կարգի պատուիրանաց տասանց պատգամաց և եօթանց մեղաց գլխաւորաց»:

7. «Երուզոյն ծաղիկ գորութեանց»:
8. «Երուզարան երանուհւոյ կուսին Մարիամու և սրբոյ հրեշտակին պահապանի»:

9. «Պարգարանութիւն հոգնուած սաղմոսացն Դաւթի»:

Թէ՛ ասոնցմէ դուրս ուրիշ թարգմանածոյ կամ ինքնուրոյն աշխատութիւններ ունեցեր է Յովհաննէս Հովով՝ յայտնի չէ: Ներկայ «Բնագրնութիւնն» ուրեմն իր պարունակած «Զեռնագննութիւնն» մասին հետ՝ տանըմէկի կ'հասցնէ Հովովի գրական երկերուն թիւը:

Հայ տպագրութեան ու նաեւ հայ քաղաքական կեանքի այդպիսի ժամանակ մը՝ ինչպէս էր Ժիւրդ դարը, աշխատութիւններ հայ եկեղեցականքի մը գրչէն յաշտափ թուով աշխատասիրութիւններ՝ բաւականէ աւելի ապացոյց պէտք է սեպուին հայ արիւնին ցեղային ջերմութեան:

Գրքին սկիզբը յիշատակուած և Բնագրնութեան հատորին հեղինակը՝ ճօան Պաթիւթա Պօթթայն՝ հայասէր իտալացի տպարանատէր մ'է, Ժիւրդ դարուն², գուցէ մի և նոյն անձն է զոր կը յիշէ Լէօ,

1. Հայկական Տպագրութիւն (ԼԵՌ) Ա. 301-303, Յատուկ անունաց Բարձր. (ՃԻՊ.).
2. Հայկ. Տպգր. Ա. 261-262 (ԼԵՌ):

«Ղուան Պաղիսդ Պովիս (Յովան Բատիստ Բովիս)» անունով, և որ տպագրած է հայերէն տառերով «Յիսուս Որդի» և Սաղմոս:

Միւս օտարազգին՝ Ֆրանչիսկոս Սթէլլուաթօ, որ կը յիշուի իբր ձառնաստող՝ Ճօան Պաթիսթա Պօթթայնի արտադրած Բնագրնութեան, հաւանաբար աննշան թարգմանիչ մ'ըլլալու է:

Գալով գրքին իբր մեկենաս հանդիսացող Պարոն Գասպար Սահրատեանին, սա իր հօր Խօճա Սահրատին պէս գրասէր վաճառական՝ շարունակէր է հայ տպագրութեան զօրավիգ ըլլալ իր նիւթական կարողութիւնով:

Ձուլայեցի Շէհրիմանեան մեծատոհմ գերդաստանի շառաւիղ Գասպար Սահրատեան, ինչպէս կ'տեսնենք Բնագրնութեան ձօնէն, եղած է ուրիշ նիւթականի հետ մէկտեղ գրական ընկերցասէր մեկենաս՝ իր ժամանակի հայ գրիչներու: Ինքն է որ լիւրջ դարու երկրորդ կիսուն թաղէոս քահանայ Համազասպեանի հետ ընկերակցաբար՝ Հայկական տպարան մը կ'ըսնայ վիենետիկի մէջ՝, ու կ'տպագրէ մէկ քանի գիրքեր՝ գեղեցիկ տառերով, ամբողջ ծախսերն ալ իր հաշուին ըլլալու պայմանով:

Ահա այսչափ ուսումնասէր և առատաձեռն վաճառականի մը խնդրանքով գրուած և անոր անձին ի յիշատակ ու ընտանիքին ի վայելումն ըլլալու սահմանուած էր Բնագրնութիւնը՝ իր թարգմանածոյ և ինքնուրոյն բաժիններովը:

Փոքրիկ դիտողութիւն մ'ալ՝ և կ'վերջացնենք:

Գրչագրիս հեղինակը՝ Յովհաննէս Հոլով՝ Բնագրնութեան վերջը կնքած է «ՌժՂԶ» (1747) նոյեմբեր մէկ թուականով:

Լէօի Հայկական Տպագրութեան մէջ (Ա. հատոր, 301)՝ Հոլովի մասին կը կարգանք որ «1647ին լոյս տեսան Հոլովի երեք աշխատութիւնները...», որոնցմէ մէկն է «Ձտութիւն Հայկաբանութեան» անունը քերականութիւնը:

Ենթադրելով որ 1647 թուականը ճիշտ

ըլլայ՝ երեք բանասիրական գործեր ի լոյս ընծայելու կարող գրիչ մը ատ պարագային պէտք է որ գոնէ 25-30 տարու եղած ըլլայ: Աս հաշուով Յովհաննէս Հոլով վարդապետը կ'ունենայ մօտաւորապէս 125-130ամեայ տարիք:

Միւս կողմէ նկատենք՝ որ Ղիվանեանի Յատուկ Անտանց Բառարանի մէջ (հայկական բաժին)՝ Հոլովի «Ձտութիւն Հայկաբանութեան»-ը տպագրուած կը յիշուի 1674ին, որ աւելի ստոյգ կ'ըսուի Լէօի Հայկական Տպագրութեան յիշած 1647 թուականը, հաւանաբար վրիպակ մ'ըլլալու է, 47=74ի շրջումով:

Բայց նոյն իսկ Ղիվանեանի տուած թուականով (1674) ալ եթէ հաշուենք Հոլովի տարիքը՝ կ'գտնենք դարձեալ որ նա հարիւրամեայ մը եղեր է: Գրիչ շարժող մը, որ մօտ 300 էջէ բաղկացած պատկերազարդ ձեռագիրը մը կ'վերջակիտէ ՌժՂԶ (1747)ին, կրնայ դեռ բաւական առոյգ կազմ ունեցած ըլլալ, և ապրիլ տակաւին ուրիշ գրական երկեր արտադրելով:

Անշուշտ մեզ համար կարեւորն այն չէ՝ թէ Յովհաննէս Հոլով քանի՝ տարի ապրած է. այլ կարեւորն այս է որ հարիւրամեայ, ջանասէր, գրագէտ վարդապետը, — նոյն իսկ այնքան լատինամոլ, — թողած ըլլալու է անտարակոյս ուրիշ գրական երկեր ալ, որոնք կորսուած կըրնան ըլլալ, կամ մնալ տակաւին անլոյս փոշիներու տակ, մութ ու գէջ անկիւններ:

Ես չեմ ուզեր աւելի ծանրանալ սոյն գործին տարաքնակ և օտարամոլ հեղինակին, ու իր գրական մեկենասին կենսագրութեանց վրայ: Ասի պատմագէտներուն գործն է: Ես գրասեղանի վրայ պիտի դնեմ անգործ առաղձը, ու կը դիմեմ ուրիշ նոր ու հում առաղձներու գանձաբանին, — ժողովրդական կոյս ու աւանդապահ սրտին, ուր կ'ըսաբանի ազգային մշտանորոգ մաքուր արեան երակը...

ՉԻԹՈՒՆԻ

Վան Գիկտ. 1909